

ANDRÁSSY ÉS FERENC FERDINÁND GRÓF ANDRÁSSY GYULA KIADATLAN NAPLÓJÁBÓL

Andrássy Gyula gróf 1905-től fogva családja régi bizalmasának, az országgyűlési gyorsiroda volt főnökének, boldogult Kónyi Manónak kérésére tollbamondta azoknak a politikai eseményeknek krónikáját, amelyeknek közvetlen részese vagy tanúja volt. Kónyi a lediktált szöveget gyorsírással jegyezte, azután letisztázta és Andrássyval autorizáltatta. Így jöttek létre Andrássy naplói, 1905-től majdnem Kónyi elbetegedéséig, illetve haláláig (1917. december 24.) s együttvéve tizenkét főlő kötetet tesznek ki. A naplók a proletárdiktatúra idejében boldogult Andrássy Gyula nővéreinek, Batthyány Lajosné grófnénak kezébe kerültek, a Teréz-körúti Batthyány-palotába, ahonnan azonban a kommunizmus alatt, amikor ez a ház a terrorfiúk kaszárnája lett, hét kötet eltűnt. Andrássy még életében sokat fáradozott az elveszett kötetek felkutatásával, de hasztalan. Az Országos Andrássy Bizottság elhatározta a megconskított napló kiadását, (amivel itt alulírottat bízta meg), mert a háborúelőtti Magyarország történetére nagyértékű forrásmunkát lát benne s egyben alkalmasnak tartja arra, hogy az elhunyt nagy államférfinak a közvélemény által félreismert alakját megvilágítsa. Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy az alább következő fejtegetések és viták az úgynevezett alkotmánybiztosítékokra vonatkoznak, amelyeket az 1906—1910. országgyűlést megnyitó trónbeszédében Ferenc József király „tekintettel a közelmúlt (1905—1906) sajnálatos eseményeire“ bejelentett s amelyeknek törvényszerű kidolgozását Andrássy, mint a koalíciós kormány belügyminisztere vállalta. Az 1907. évi 58, 59, 60. és 61-ik törvénycikk előzetes szentesítését a király részéről nehezen leküzdhető aggodalmak késleltették, amelyeket különösen Ferenc Ferdinánd trónörökös főherceg élesztett, aki a királyi hatalom csorbítását látta Andrássy javaslataiban. A király egyenes kívánságára Andrássy kihallgatáson jelentkezett Ferenc Ferdinándnál, hogy megkísérlje a főherceg aggodalmainak leküzdését.

Pethő Sándor

TEGNAP DÉLELŐTT egy és háromnegyed óráig Ferenc Ferdinánd főhercegnél voltam.

Mikor hozzá beléptem, a főherceg azt mondta, örül, hogy alkalma van velem beszélni. Tudja, hogy az alkotmánybiztosítékok tárgyában kerestem föl. Mielőtt azonban reátérnénk, saját magáról akar némelyeket elmondani. Ő becsületes, egyenes ember, aki igazat mond és hazudni nem bír. Velem szemben is teljes őszinteséggel fog nyilatkozni. Róla sok ellensége egyre azt híreszteli, hogy nem barátja a magyaroknak. Teszik ezt hozzá igen közelállók is. Egyiküket meg is nevezi: Izabella főhercegnőt. Ez pedig hazugság. Sokat volt Magyarországon mint katona, ezenkívül számos vadászatot vett ott részt. Ismeri a magyarokat és rokonszenvet érez irántuk. Éppen annyira szereti őket, mint a monarchiának bármely más nemzetét. Éppen annyira magyarnak tudja magát, mint osztráknak. Magyarországon csak a Hochverrätereknek az ellensége.

— Erre mosolyogtam és azt mondtam: Hochverräter kenne ich in Ungarn nicht.

A főherceg azt felelte rá: Ja doch. Azzal folytatta, hogy egyáltalában fönn kell tartani a királyi jogokat. Magyarországnak szüksége van erős királyságra. Ha ő állást foglal az alkotmánybiztosítékok ellen, ezt azért is teszi, mert szereti a magyarokat és nem akarja,

hogy az ország oly konfliktusokba keveredjék, amelyek nagy kárára volnának. Magyarország nem elég erős arra, hogy magában megálljon s rá van szorulva arra, hogy a külfölddel szemben Ausztriával egységet képezzen, mert csak így lehet egy nagyhatalom részese. Két évvel ezelőtt elolvasta „kitűnő“ könyvem az 1867. évi kiegyezésről és ennek az álláspontján van. Ma nagyon szomorúak a monarchiában az állapotok. Ausztriában egyetlenegy számottevő párt sincs, amely Magyarország iránt rokonszenvet érezne. Általános a jelszó: Los von Ungarn, Tulajdonképpen néhány zsidó, a Neue Freie Presse és az osztrák kormánynak néhány tagja, akik az előbbienekkel összekötötést tartanak fenn, akarja a kiegyezést Magyarországgal. Ő a leghatározottabban rosszalja ezt az irányt, de azért jó volna, ha magát a tényt a magyar politikusok szemük előtt tartanák s nem támasztanának oly követeléseket, amelyek az Ausztriában amúgyis nehezen elfogadható kiegyezést még elfogadhatatlanabbá teszik.

Áttérve az alkotmánybiztosítókra, az én javaslatom a Magyarországon amúgyis roskadozó királyi hatalmat még inkább meggyöngíti s ez annál végzetesebb lehet, mert előre látható, hogy erre a javaslatra más hasonlók következnek. Tudja, hogy a javaslat egyenesen ő ellene irányul, hogy a magyarok tőle félnek, azért akarják a királyi hatalmat csonkítani, hogy az az ő kezében rájuk nézve veszélyessé ne válhassék. Annál kevésbé járulhat hozzá. El van rá határozva, hogy a legerélyesebben tiltakozik az ellen, hogy az előterjesztésre őfelsége megadja az engedelmet; ha pedig ezt a király mindamellet megadná, ő valamely formában vagy a titkos tanácsosokat hívja össze, vagy pedig a Hof- és Staatsarchívba írásban beiktatja óvását. Utoljára is a királynak jogában van azt tenni, ami neki tetszik; a főherceg azonban már azért is, hogy a jövő szempontjából magát fedezze, kénytelen tiltakozását papírra tenni. Atyja 1867-ben hasonló óvást akart megfogalmazni és reá akarta venni az összes főhercegeket, hogy járuljanak hozzá. Ezen szándékát Rainer főherceg ellenállása miatt nem valósíthatta meg. Követni akarja atyjának példáját, akinek politikai nézeteivel teljesen egyetért. Különben nemcsak ő van vele így, utóda, Károly főherceg¹ is osztozik felfogásában. A katonai kérdésben három generáció uralkodója egyet akar: az eddigi állapot fenntartását. Őt nem lesz lehetséges terrorizálni, mint ahogyan sajnos a jelenlegi uralkodót szokták. Elhatározásától nem fog eltérni. Ezek után felhívott engem nézeteim előadására.

— Engedelmet kértem arra, hogy éppen olyan őszinteséggel nyilatkozhassam, mint a főherceg tette. Legtöbb ember nem mond igazat és főleg trónörökössel szemben még az olyanok is, akik nem szoktak hazudni, nyilatkozataikban a jövődöbéli uralkodó fölfogásához alkalmazkodnak és szájaíze szerint beszélnek. Az igazság elpalástolása pedig a legrosszabb szolgálat, amelyet valaki másnak tehet. Nem törődve a következményekkel, mindig azt mondom, amit igaznak tartok.

— Ami a politikai célokat illeti, amelyeket a trónörökös magának kitűzött, örömmel mondom, hogy azok azonosak az én céljaimmal. Meggyőződésem, hogy Magyarországnak érdeke az 1867-ik évi ki-

¹ A későbbi IV. Károly király.

egyezés folytatása, tehát az is, hogy kifelé Ausztriával együttesen járjon el. Az országnak mindenképpel való érdeke pedig az, hogy a király és a nemzet között teljes legyen a harmónia. Az eszközökre nézve azonban, amelyekkel a célok biztosíthatók, úgy látom, hogy eltérés van a főherceg között és közöttem. Ha igaz is, hogy a magyar nemzet nem eléggé erős arra, hogy önálló államot alkosson, eléggé erős arra, hogy tönkre tegye azt a dinasztíát, amely ellene akar kormányoztatni. Amennyire meg lehet élni a magyar nemzettel és amennyire támaszt lehet benne találni, ha királya jóakaratot mutat iránta és alkotmánya iránt, éppen olyan bizonyos, hogy az egész nemzet egy táborba gyűlik ellene, mihelyt meggyőződik arról, hogy fejedelme veszélyezteteti jogait.

A főherceg erre azt mondotta: Ja, ja, das weiss ich. Es fallt mir nicht in Traume ein, gegen die Verfassung regieren zu wollen. Ezután szóba hozta, hogy Magyarországon milyen véleménnyel vannak felőle.

— Azt jegyeztem meg, hogy kénytelen vagyok megerősíteni, amit a főhercegtől hallottam. Kénytelen vagyok azt mondani: hogy igen, úgy van. Ennek oka nem egyesek intrikája, hanem a főherceg következetes magatartása. Nincs a világon trónörökös, aki annyira mutatná, hogy nem kívánczik jövőendő alattvalóival érintkezni, mint fenséged. Lehetetlen ezt másképpen magyarázni, mint úgy, hogy nem tartja érdemesnek velük érintkezni, nem tartja szükségesnek, hogy magát velők megismertesse. Ha valaki birtokot örököl, az a kívánsága, hogy mielőtt átveszi, megismerkedjék az azt kezelő tisztekkel. Annál természetesebb, hogyha valaki egy nemzet trónját öröklí, érintkezést keres az odavaló vezető emberekkel. Enélkül nem alkothat magának helyes ítéletet a helyzetről. A hírlapok hemzsegnek a valótlanágoktól és nem tüntetik fel igazi világításban az állapotokat. A szereplő egyes emberek megismerése nélkül nem lehet a parlamenti és politikai helyzetről világos képet formálni. Elismerem, hogy a mai válságnak és az én javaslatomnak egyik főoka az a bizonytalanság, amelyet a nemzet a maga jövője iránt érez. Ha a nemzet hinné, hogy nagy vonásokban ugyanaz lesz ezentúl is a kormányzati rendszer, amelyet a mostani uralkodó követ, nem vett volna rajta annyira erőt a nervozitás és másképpen fogná föl a helyzetet. A főhercegnek ugyanis eminens érdeke, hogy magát megismertesse és a nemzetet megnyugtassa. Ha békés és rendes viszonyok között történik meg a trónváltás, akkor ideje volna a nemzetet meggyőzni arról, hogy a felőle terjesztett hírek alaptalanok és hogy jóakarátú, igazságos fejedelem lesz. Ha ellenben, amit előre nem tudhatni, komplikációk, európai bonyodalmak közben következik be a változás, akkor végzetessé válhatnék reánézve a nemzetnek ma róla táplált véleménye, mert ez esetben támaszt a nemzetben hiába keresne. Nem helyes magát ezen kockázatnak kitennie. Ha, amit örömmel hallottam, az igazságnak nem felelnek meg a róla terjesztett hírek, akkor mennél hamarabb tényekkel kell ezt tudomására juttatnia.

Megjegyzésemre, hogy hír szerint a főherceg azt mondotta, „Nach Ungarn muss man einmarschieren“, a trónörökös azt felelte: Sowas habe ich nicht gesagt.

— Az alkotmánybiztosítékokról szóló javaslatomról azt mondtam, hogy a főherceg túlozza annak következéseit. Az nem a parlament és nem a vármegyék hatáskörének a kormánnyal szemben való tágitását célozza, hanem csak a törvény uralmát akarja biztosítani. Ma, ha ellentét támad a vármegyék és a kormány között s a parlament nincs együtt, a vármegyék azt mondják, hogy, szerintük nem lévén a kormány parlamentáris, megtagadják tőle az engedelmisséget. S ilyenkor nincs bíró, aki a vitás kérdésben döntene. így volt ez Fejérváry idejében. Mi éveken át húzhattuk volna az ellenállást anélkül, hogy a kormánynak módjában lett volna akarátát végrehajtani. Ha ellenben az én javaslatom törvénnyé válik, akár együtt van a parlament, akár nincs, a bíróság fogja kimondani a végső szét. Ha a kormány törvényes alapon áll, a bíróság biztosítani fogja a vármegyék engedelmisségét. Ha ellenben a kormány törvénytelen eszközökkel dolgozik, ebben a bíróság meg fogja akadályozni. Nem szabad föltételezni és abból kiindulni, hogy mindig a kormányok lesznek azok, amelyek törvénytelen alapra helyezkednek. Sejttem, hogy a főherceg legfőbb kifogása az ellen irányul, hogy a rendkívüli főispáni hatalomnak egy részét, azt, amely szerint az így fölhatalmazott főispántól helyettesített tisztviselő állandóan megmarad azon állásában, amelyet helyettesít, — az 1886-ik törvénynek ezen rendelkezését — az én javaslatom eltörli. Ez nem oly veszély, mint amilyennek a főherceg látja s a szóbanforgó rendelkezés fenntartására nincs szükség. Elhoztam a magyar közigazgatási törvényeket és velők be tudom bizonyítani, hogy a kormány a főispán útján minden tisztviselőt elmozdíthat, mindegyiküket helyettesítheti s hogy egyáltalában olyan nagy a hatalma, mint egyetlenegy más alkotmányos kormánynak sem, úgy, hogyha a szóbanforgó egyik jogát el is vesszük, marad neki még elég, amivel akarátát érvényesítheti. A baj Fejérváry idejében nem az volt, hogy a kormánynak nem volt elég joga, hanem az, hogy nem volt és nem lehetett elég erkölcsi bátorsága, tekintet nélkül minden következményre, jogaival erélyesen élni. Saját jobb lelkiismerete volt a gyöngesége. Éppen legutóbb nekem is volt olyan esetem, hogy egy megye nem akart engedelmeskedni. Anélkül, hogy a legkevésbé is gondoltam volna rendkívüli eszközökre, néhány nap alatt célt értem. A rendkívüli hatalomnak szóban levő részét úgy sem lehet végrehajtani. Ez bebizonyult, mihelyt miniszterré lettem. Annak ellenére, hogy a Fejérváry-kormánytól kinevezett egyének a törvény értelmében állandó tisztviselők lettek volna, sürgönyileg valamennyiüket elbocsátottam. Ezt tenni kénytelen voltam, mert különben az utcán ütötték volna őket agyon, s kénytelen voltam azért is, mert az új kormány nem hagyhatta meg a közhatalmat olyanok kezében, akiket mint elzüllött és megvásárolt embereket az egész közvélemény utált. A főhercegtől féltett jog tehát ma már megszűnt élő jog lenni. Egyetlen értéke az, hogy segítségével könnyebben lehet helyettesítő tisztviselőket kapni; de még ezt az értékét is elveszítette, mert a tőlem adott példa jövőben elijesztőleg fog hatni.

A főherceg erre azt mondta, hogy elég hiba volt, hogy ezt tettem.

— Elismertem, hogy ezen cselekedetem formailag nem egészen megokolható.

A főherceg közbevágott: Also, Sie würden's nicht wiederholen.

— Azt feleltem: Ich würde es jedesmal wiederholen. Mert teljesen lehetetlen volt ezeket a helyettesítő tisztviselőket állásukban meghagyni. Különben, ha a kormány a nemzettel ellentétbe jut, két eset lehetséges. Vagy vele tart a nemzetnek tekintélyes része, vagy pedig elszigetelve áll. Az első esetben a szóbanforgó szakaszra semmi szükség nincs, mert politikai meggyőződésből vagy politikai gyűlöletből és szenvedélyből mindig fog találkozni elég ember, aki a neki felajánlott helyettesítő hivatalt elfogadja. Ha ellenben a kormány el van szigetelve, akkor az egyetlen eszköz az, amelyet Fejérváryék praktizáltak, akik az eladósodottak sorában kerestek tisztviselőket és őket búsán megfizették. Az én javaslatom tehát nem olyan veszélyes, mint amilyenek a főherceg tartja. Nagy veszedelmet rejtene ellenben magában a javaslat elejtése. Ez sokkal többet ártana a koronának, mint amennyi hátrányt a javaslatban lát. Ha előterjesztésére a király nem adná meg az engedelmet, okvetlenül lemondanék és valószínű, hogy velem együtt odahagyná az állását az egész kabinet. A király nem találna minisztereket. Ott volnánk, ahol voltunk Fejérváry idejében. A trónörökös azt mondta, hogy a magyarok folyton koncessziókra kényszerítik a királyt. Azt gondolja-e a főherceg, hogy az ő és a királyság érdekében van az öreg urat ismét beleszorítani oly helyzetbe, amelyben végül mégis kénytelen lesz koncessziókat adni? Azt gondolja-e, hogy a királynak és neki, a trónörökösnek érdekében van olyan körülmények között, mint aminők ma fennforognak, törésre juttatni a dolgokat? Ha azt tartja, hogy a királynak és a nemzetnek meg kell vívni egymással a harcot, várjon vele addig, amíg maga lesz érte felelős és amikor az ő erélye lehet benne tényező, de ne hajtsa be az öreg királyt olyan helyzetbe, amely természetével meg nem egyezik. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az öreg úr személyiségét.

Igaza van, mondotta a főherceg. Fáj is nekem nagyon, hogy szembe kell vele helyezkednem. De kényszerítettek rá. Engem sohasem kérdeznek meg, nem tudok semmiről sem, amit előkészítenek. Az alkotmánybiztosítékok javaslatáról is csak a hírlapokból szereztem tudomást s mégsem járja, hogy fait accompli-kat teremtsenek, amelyeknek én adom meg az árát. Ha az ön javaslatáról idejében értesítenek, róla korábban beszélhattünk volna egymással, jobban megértettük volna egymást és talán megegyezésre is jutottunk volna, így kénytelen vagyok jogommal élni és a javaslat ellen tiltakozni.

— Utaltam a nagy felelősségre, amelyet ezzel a főherceg magára vesz. A javaslat elejtésének egész ódiума rá háruhá. A főherceg csak az imént panaszkodott amiatt, hogy ellenségei befeketítésén dolgoznak. Óvása a nemzetnek tőle való állandó elidegenedését vonná maga után.

A főherceg erre azt felelte: Ugyan, mi az a népszerűség? Ezzel én nem törődöm. Azt tartom, hogy az uralkodó kötelessége minden esetben azt tenni, amit jónak hisz, nem gondolva azzal, tetszik-e vagy

nem tetszik. A történelem mindig igazságot szolgáltat annak a királynak, aki a helyes úton jár. Neki volt módjában meggyőződni róla, hogy a népszerűségnek mi az értéke. Mikor annakidején egyszer télen Budapesten volt, Széli Kálmán szokott frázisainak egyikével azt mondta neki: A nemzet fenséged lábainál fekszik. Néhány héttel reá, mert Szentpétervárra tervezett útjával kapcsolatban olyant készült tenni, ami a magyarok egy részének nem tetszett, a sárga földig legyalázták.¹ A királynak sem volt haszna a népszerűségéből. Mennyit tett ő a magyarokért és mégis mennyire támadták. Esküszegőnek is elnevezték.

— Azt jegyeztem meg, hogy nagy rokonszenvet érzek az iránt, aki, ha valamit jónak tart, azt meg is teszi, akár tetszik, akár nem. Miniszternek ilyennek is kell lennie. Baj nem származik belőle, mert ha személye gyűlöletessé válik, egyszerűen eltávozik helyéről. A király azonban ezt nem teheti. Neki helyén meg kell maradnia. Ezért nem szabad a királynak magát túlságosan exponálnia, hanem ügyelnie kell arra, hogy megóvja nimbuszát és népszerűségét. A parlamentáris rendszernek ezt a nagy előnyét túlhajtott személyes akciókkal és a népszerűséggel való nemtörődéssel már családja és elsősorban utódja érdekében is szigorú kötelessége nem kockáztatni, s amennyire csak lehetséges, a nemzet közakaratóval harmóniában kell lennie és szorgosan kerülnie az összeütközést. Pláne aránylag kicsinységek kedvéért, mint amilyen a szóbanlévő javaslat, mindenkorra elrontani a viszonyt a nemzettel, öreg hiba. Ámbár nagyon örülnék, ha mennél előbb odahagyhatnám állásomat, amit okvetlenül megtennék, ha javaslatomat nem terjeszthetném a képviselőház elé: kérve kérem a fenséges urat, ne avatkozzék annyira ebbe a dologba, különben nagy kárt tenne a nemzetnek is, a királynak is az érdekén.

A főherceg azt mondta: Nagy kár volna, ha én lemondanék. Az ön politikája nagy vonásaiban helyes s mindig kár, ha egy tisztességes ember visszavonul; de terrorizáltatni — folytatta — nem engedem magamat. Az ember ne tegyen mást, mint amit jónak hisz. A jövőben sem fogok soha másként cselekedni. Nem leszek báb, amelyet hol ide, hol oda ráncigálnak, hanem haladni fogok a magam útján.

— Helyesltem azt, hogy a főhercegnek van öntudatos politikája. Alkotmányos királynak azonban az is kötelessége, hogyha kell, le tudja győzni saját véleményét. A parlament többségével, a nemzet akaratával számolni nem annyit tesz, mint bábnak lenni, hanem annyit, mint az okosság parancsa szerint kellőleg mérlegelni a lehetőségeket. Az uralkodónak joga is korlátolt, éppen annyira, mint vannak jogai, vannak kötelességei is. Közéjük tartozik az is, hogy a politikában egyéni akaratát ne tartsa egyedül irányadónak, hanem figyeljen a parlamentnek akaratára is. Csak az orosz cár mondhatja magáról azt, ez is már csak a múltra szól, hogy mindig és mindenben a maga akaratára szerint kormányozza az országot. A főherceg közbevágott,

¹ Ferenc Ferdinánd a maga politikai kíséretébe beosztani akarta Zichy János grófot, az országgyűlési néppárt elnökét s az ellenzék egyik tagját. Ez ellen a Széll-kormány állást foglalt.

hogy igazam van, de ő nem is úgy értette azt, amit mondott. Szó sincs róla, a parlamentnek is megvannak a maga jogai, de a király is önálló tényező és neki is kötelessége, hogy a maga lelkiismeretét kövesse. Elismeri azonban, hogy ezt is csak jogainak korlátain belül teheti.

— Így — mondtam — ugyanaz a véleményünk. De, tettem hozzá, az okosság megköveteli, hogy a fejedelem még jogai korlátain belül is legyen tekintettel a hatalmi helyzetre, ne daczból csináljon politikát és ne tulajdonítson jelentőséget annak a látszatnak, hogy elhatározásaira nem lehet befolyást gyakorolni. Ellenkezőleg, egyesegyedül életbevágó kérdésekben, olyanokban, amelyekben engedékenység erős hite szerint katasztrófát idézhetne elő, csakis ilyen vitális kérdésekben kösse meg magát, s minden másban lehetőleg engedjen és alkalmazkodjék a közakarathoz. Nem merev ragaszkodással egyszer elfoglalt álláspontjához, óvja meg a király tekintélyét, hanem az, ha okosan meg tudja előzni a kríziseket és mielőtt a körülmények kényszerítenék rá, szabad akaratból adja meg azt, amit a haladó kor követel és amire tényleg szükség van. Ha így tesz, akkor nem áll be reá nézve az a helyzet, hogy mintegy a mellének szegzett revolver hatása alatt módosítja felfogását.

— Különben — folytattam — a király trónbeszédében megígérte az alkotmánybiztosítékokat. Ha előterjesztésükre nem adná meg az engedelmet, szószegővé válnék.

A trónörökös erre azt mondta, hogy a trónbeszédnek rendesen csak kortesfogások, pártok összetoborzása végett. Ha fölütjük az utolsó évek trónbeszédeit és megnézzük, hogy mi mindent ígértek meg bennük és másfelől azt vizsgáljuk, hogy ezen ígéretek közül mik valósultak meg, kiderül, hogy alig volt rá eset, hogy az ígéretek bevaltották volna. A trónbeszédnek csak általános törekvéseket jeleznek, de hogy ebből mennyit lehet megvalósítani, azt a közbejövő körülmények határozzák meg.

— Bocsánatot kértem, hogy nem fogadhatom el a főherceg érvelését. Igaz, hogy a trónbeszédnek gyakran olyan javaslatokat helyeztek kilátásba, amelyeknek előterjesztésére nem volt alkalom, amelyeket előre nem látott fontos más tárgyak háttérbe szorítottak. Ezen nem is ütközött meg a közönség. Egészen más a mostani eset, amikor a javaslatot a parlament és a közvélemény egyhangúlag sürgeti és amikor elmaradását a királynak első elhatározásától homlokegyenest eltérő akarat okozza.

A főherceg azt mondta: Ezt értem és nem is lehetne a dolgot másképp csinálni mint úgy, hogy a király manifesztumban Magyarországhoz fordulna és megmondaná, hogy megígértem ugyan ezen javaslat előterjesztését, de utólag belátom, hogy az veszélyeztetné a nemzetnek életbevágó érdekét, mert gyengíti a királyságot, ennél fogva megtagadom tőle a szankciót.

— Ezt végzetes cselekedetnek tartanám, mert alapjában rendítené meg a királyi tekintélyt. Nem szabad, hogy a király kevesebb legyen egy gentlemannel.

A főherceg azt mondta, hogy amiket hallott, jórészt megingatták a javaslatról eddig táplált nézeteit s hogy részben most másképpen

látja az ügyet, mint látta eddig. Ámbár elismeri, hogy a javaslat nem oly veszélyes, mint gondolta, a végső szót még nem mondja ki. Antipátikus neki már maga az a kívánság, hogy alkotmánybiztosítékokat teremtsenek. Maga ez a gondolat gyengíti a királyi tekintélyt. Jól meg fogja rágni, hogy mit tegyen. Van neki olyan jogtanácsosa, akiben nagyon megbízik. Elmondja majd neki mindazt, amit tőlem hallott és megbeszéli vele a dolgot. Csak azután fog határozni. Ha bizalmi embere úgy vélekedik mint én, esetleg el fog állani tiltakozó szándékától.

A főherceg úgy nyilatkozott, hogy igaz az, amit én bajnak mondtam, tudniillik hogy ő nem ismeri eléggé a magyar vezető politikusokat. Közülük ugyan többel áll érintkezésben, mint én hiszem. Nagyon nehéz az ő helyzete. Ha elmegy Magyarországra, ott kiejtett minden szavát elferdítve juttatják a királyhoz, aki azután nervózussá lesz és megharagszik rá. Minden magyar ember politizál és ha ő is belebocsátkozik ebbe a témába, akkor mivel hazudni nem bír, másfelől azonban mégsem lehet mindenkivel szemben nyütan beszélnie, nagy zavarba jut. Ha pedig a politikáról megindult beszélgetésben nem vesz részt, akkor ostobának tartják. Ebben meg szintén nincs kedve megnyugodni. Ezért is nem ment el annyiszor Magyarországra, mint szeretett volna.

— Nem ismerhettem el alaposnak a főherceg argumentumát. Akikkel öfensége Magyarországon összejön, nem oly neveltenek, hogyha ő nem kezd politikáról beszélni, ők tegyék meg. Ha meg a főherceg nem beszél politikáról, akkor sem fogják ostobának tartani, mert megvan az a jó tulajdonsága, hogy tud bánni az emberekkel. Mikor a főherceg Budapesten politikusokat meghallgatott, mindegyikükben a legjobb benyomást keltette. Ha tehát nem akar politizálni, ebből szellemi erejére semmiféle következtetést nem fognák levonni, mert mindenki megérzi, hogy az ő helyzetében tartózkodónak kell lenni. Bajnak mondtam, hogy a főherceg nem megy el többször Budapestre; ezt az utat, ha kényelmetlen is, gyakrabban kellene megtenni.

A trónörökös ezt belátta, de azt mondta, hogy míg a politikai helyzet élessége nem enyhül, a kívánságot nem teljesítheti. Még egy másik okom is van reá, amiért nem szívesen megyek Budapestre. Feleségemet rendkívül szeretem. Házaséletem a legboldogabb, amelyet csak elképzelhetni. A legokosabb, amit egész életemben eddig tettem, az volt, hogy nőül vettem feleségemet. A királyi várba azonban nem vihetem el és az sem járja, hogy én ott lakjam, feleségem meg hotelben szálljon meg.

— Azt mondtam, hogy ezt megértem, de van mód reá, hogy a főherceg ezen segítsen. Építsen magának Budapesten palotát.

A főherceg ezt meg akarja gondolni. Ezidő szerint azonban nem tehet a dologban semmit. Reméli, hogy ezentúl többször lát és akkor erről a gondolatról is beszélünk majd egymással.

Melegen megköszönte fölvilágosításaimat, azokat magára nézve igen becseseknek mondtotta és ezen szavakkal: „Sokat tanultam belőlük“, elbúcsúzott tőlem.

— Mikor a főherceg beszélgetés közben a királyi jogokról szólott, azt mondtam: Nagyon megértem, hogy öfensége hévvel védi meg

a királyi jogokat; de azt már nem értem meg, hogyha már tiltakozik valami ellen, miért nem tette ezt az általános választói jog megvalósítása ellen, mert ez sokkal veszélyesebb a királyi hatalomra nézve, mint az a javaslat, amelyet én terveztem az alkotmánybiztosítékokra nézve. Az általános választói jog új nagyhatalmat teremt Ausztriában, amely nemcsak hogy nagy erő lesz, de amelyet vezetni is alig lesznek képesek.

A főherceg azt felelte: Ebben teljesen igazam van. Elleneztem is és habár nem formálisan, tiltakoztam ellene. De nem törődtek velem és megcsinálták ellenemre. Kérdezte, mit teszünk ebben Magyarországon?

— Azt feleltem, hogy kidolgoztam az általános választói jogról szóló törvényt, mint ahogy megígértem. Oly messze azonban, mint Ausztria ment, nem megyek el benne. Ragaszkodom a plurális választói joghoz. Enélkül értelmetlen és be nem számítható elemek döntenének Magyarország sorsa fölött.

A főherceg azt mondta: ezt helyesen teszi. Hozzátette: az új választói törvénytől mégis azt remélem, hogy végrehajtása után nyugodtabb lesz a parlamentben a hangulat. Az örökös közjogi velleitások, amelyek csak egyes ügyvédek és egyes vezető politikusok fejében motoszkálnak, amelyekkel azonban a nagy tömegek nem törődnek, el fognak hallgatni. Azt hiszi, hogy a képviselőházban mutatkozott bajok csak egyes klikkektől erednek.

— Ezt a fölfogást tévesnek mondtam. Az egész magyar fajban benne van a közjog iránti érzékenység. Az ország múltjának a következménye ez. S ha a főherceg azt hiszi, hogy az új Házban könnyebb lesz a katonai követelések számára többséget kapni, csalódni fog. Az új képviselők nemcsak ragaszkodni fognak a nemzeti követelésekhez, mint a mostaniak teszik, hanem jórésztük nagy antipátiát fog tanúsítani a katonaság ellen. Egyáltalában, ha Magyarországon a vezetést kiveszik az értelmiség kezéből és ha azt gondolják, hogy Magyarországon a nemzetiségekre lehet támaszkodni és velők lehet az országot kormányozni, végzetes tévedésben leledznek. Az az, uralkodó, aki ezt megkísérelné, trónját tenné kockára. A nemzetiségek, közül az egyik, a tót, sem kellő intelligenciával, sem kellő vagyonnal nem rendelkezik még. ők ellensúlyul a magyarsággal szemben nem szolgálhatnak. Az oláh pedig, amely amannál erősebb, akármilyen koncesszióban részesülne, mindig kifelé fog gravitálni.

A főherceg közbeszólt: Das sagt man in Ungarn, aber ich glaube,, dass sie kaisertreu, das heisst königstreu sind.

— Azt feleltem, hogy ez a dolgok természete szerint lehetetlen. Szomszédjában lévén az önálló román királyságnak, ki van zárva annak a lehetősége, hogy az esetben, ha Erdélyben uralomra jutnak, a románok ne oda gravitáljanak, hanem egy nekik idegen és nem oláh dinasztia alatt akarjanak maradni. Ma is, ha az ember görögkeleti román pap lakásába lép be, ott találja a román királyi pár arcképét.